

Məmmədova Aynur İbrahim qızı, Mehdiyeva Aygün Elxan qızı¹³³

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TƏRCÜMƏ TRANSFORMASIYALARI

Tərcümə - insanın nitq – dil fəaliyyətinin mürəkkəb növlərindən biridir. Tərcümə prosesi (və onun nəticəsi) ikidillik şəraitində baş verir ki, bu prosesdə ən azı iki dil iştirak edir, daha doğrusu, dillərarası situasiyada inkişaf edir. Belə olduğu halda, tərcüməni dillər arasında gedən dəyişmə, şifahi və yaxud yazılı mətnin transformasiyası kimi də nəzərdən keçirmək olar ki, əgər dil cəmiyyətin mövcud kommunikativ təbii sistemdirsə, nitq – kommunikasiya prosesində informasiya ötürülməsində dilin fəaliyyətdirsə, deməli, konkret nitq əsərində onun digər dil vasitələrinin köməyi ilə informasiyanın mahiyyətinin verilməsi prosesi gedir. Bu tərifdən, definisiyadan başqa tərcüməni həm də bir dildə deyilmiş fikirlərin (hisslərin, emosiyaların) digər dilin vasitələrinin köməyi ilə verilməsi kimi başa düşməliyik. 2. Tərcümə dil fəaliyyəti növlərindən biri kimi bir dildə deyilmişlərin digər dilin vasitələri ilə yetkin və adekvat şəkildə verilməsidir. Adekvat və yetkin tərcümə əslin (orijinal) məzmunu və keyfiyyətlərini, onun bütün struktur xüsusiyyətlərini, üslubunu, leksika və qrammatikasını tərcümə dilində bütün cəhətləri ilə düzgün, dəqiq və tam şəkildə verilməsini nəzərdə tutur.

Mövcudluğun insan beynində inikası olan təfəkkür və ünsiyyət vasitəsi olan dil arasında təbii vəhdət və əlaqə vardır. Dilin mövcudluğu üçün şüurun məhsulu olan təfəkkür əsasdır. Dillərin müxtəlif olması təfəkkür formalarının universal xarakterini aşkarlayır. Bu, tərcümə prosesində daha aydın baş verir. Aydın olur ki, insan təfəkkürü, məntiqi ilə bağlı hər bir anlamın müxtəlif ifadə aktualizatoru dildə fəaliyyət göstərir. Tərcümə mexanizmində məntiqi anlam semantikasını bir dildən digər dilə çevirmək üsulları elmi mövcudluğu təsdiqlənmişdir. Bizə təqdim olunmuş tədqiqat işi leksik vahidlərin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə transformasiyası zamanı yaranan problemlər və onların həlli yollarına həsr olunmuşdur.

İnsanların tarix boyu bir – biri ilə müəyyən iqtisadi və siyasi əlaqələrində əsas ünsiyyət vasitəsi dil olub. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu ünsiyyət heç də həmişə şifahi yolla həyata keçməyib. Burada da insanların köməyinə tərcümə çatıb və müəyyən siyasi – iqtisadi sövdələşmələr tərcümə olunaraq sənədləşdirilib və beləliklə, xalqlar arasında ünsiyyətə kömək edib.

Tərcümədən danışarkən bu prosesi həyata keçirən insan – tərcüməçini unutmaq olmaz. Tərcüməçi elə bir insan olmalıdır ki, hər iki dil – həm əsərin yazıldığı dil, həm də əsərin tərcümə olduğu dili – və mədəniyyəti bilməli, hər iki dildə tarix boyu baş vermiş dəyişikliklər və məişətlə yaxından tanış olmalıdır. Bu cəhətdən, tərcüməçini biz yeni əsərin yazıçısı da adlandırma bilərik. Çünki bildiyimiz üzrə, heç bir əsəri bir dildən başqa dilə olduğu kimi tərcümə etmək qeyri – mümkündür, burada mütləq müəyyən oxşar, sinonim və ya ekvivalent söz, ifadə və konstruksiyalardan istifadə olunacaqdır. Həm də burada mədəniyyətlərin “toqquşması” da baş verir ki, bu tərcümədə müəyyən çətinliklərə yol açır. Bu cəhətdən tərcüməçini ayrılıqda və haqlı olaraq “yeni əsərin yaradıcısı” adlandırma bilərik. “Tərcümə mexaniki iş deyil, yaradıcılıqdır. Tərcüməçi gərək bədiü gözəlliyi dərinədən duyan olsun, ürəyinin qanını, hərərətini, ehtiraslarının gücünü, fikrinin işığını tərcümənin yaxşı çıxmasına həsr etsin. Bu baxımdan Haynrix Haynenin qiymətli bir fikri yada düşür: “Orijinalın hərfini, hətta dəqiq fikrini qrammatikani öyrənib söz ehtiyatına malik olan hər kəs tərcümədə verə bilər. Lakin əsərin ruhunu tərcümə etmək hər adamın işi deyil.”

Ekvivalentlik tərcümə prosesində əsas amillərdən biri olmaqla yanaşı, həm də üslubi cəhətdən yeni mətn yaranmasında da xüsusi rol oynayır. Belə ki, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, hər bir dilin özünəməxsus qrammatik qayda və qanunları ilə yanaşı, bu qaydalara daxil olan söz və mətn yaradıcılığı da mövcuddur. Məhz bu səbəblərdən də tərcümə zamanı orijinal mətn olduğu kimi – orijinalın bütün leksik və qrammatik vasitələri saxlanmaqla tərcümə olunmur, burada tərcümə ediləcək dilin öz leksik, qrammatik və sintaktik qayda – qanunlarına riayət olunmalıdır. Təbii ki, burada da tərcümə ekvivalentliyinin nisbi olaraq səviyyələri və ya tipləri ayrd edilir. O da qeyd olunmalıdır ki, bütün mətnlər nitqdə əsas olaraq ünsiyyət funksiyası daşıyır və bu funksiyanın da əsas məqsədi informasiya mübadiləsidir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, tərcümə bu prosesdə əvəzolunmaz rola malikdir və “dillərarası ünsiyyət”də əsas rol oynayır. Ekvivalentliyin tipləri barədə V. N. Komissarov belə qeyd edir: “1) Tərcümə ekvivalentliyinin birinci tipi orijinalın yalnız ünsiyyət məqsədini özündə ehtiva edən hissəsinin saxlanması kimi göstərilir. 2) Ekvivalentliyin ikinci tipində orijinalın və tərcümənin məzmununun ümumi hissəsi təkcə ünsiyyətin eyni məqsədini vermir, həm də eyni dilxarici situasiyanı əks etdirir. 3) Əsas anlayışların ümumiliyi ismarıcın quruluşunun saxlanması bildirir, bu zaman orijinal və tərcümədə vəziyyətin təsviri üçün eyni əlamətlər seçilir. 4) Ekvivalentliyin dördüncü tipində üçüncü tipdə saxlanan məzmunun üç komponenti ilə yanaşı, tərcümədə orijinalın sintaktik quruluşunun anlayışlarının əsas hissəsi öz əksini tapır. 5) Ekvivalentliyin beşinci tipində müxtəlif dillərdəki mətnlər arasında mövcud ola bilən orijinal və tərcümənin məzmununun maksimal yaxınlıq dərəcəsinə çatmaq olar.”

Məlum olduğu üzrə, dildə əksər sözlər həm müstəqim, həm də məcazi mənada işlənir, bu səbəbdən də həmin sözlər bir dildən digərinə tərcümə olunduqda kontekstdən asılı olaraq ya tam ekvivalenti ilə və ya tərcümə olunan dildə ona yaxın digər sözlə transformasiyaya uğrayır.

Transformasiya barədə “Tərcüməşünaslıq lüğəti”ndə belə bir tərif verilmişdir: “Tərcümə transformasiyaları – müvafiqliyin üçüncü kateqoriyasıdır ki, burada nitq vahidlərinin mənalardan asılı olan uyğunluğu tərcüməçinin özü yaradır. Belə olduğu halda, təsviri tərcümə tərcüməçinin köməyinə çatır və məntiqi təfəkkürün mənanın konkretləşməsi ilə bağlı, mənanın generalizasiyası, anatomik tərcümə və s. köməyə gələ bilər.” Daha bir tərif isə həmin lüğətdə belə əks olunur: “Tərcümədə transformasiya – tərcümə zamanı orijinalın dilinin, mövzusunun, üslubunun modifikasiyası, tərcümənin yaradılması şəraitində orijinalın invariant nüvəsi. Tərcümədə transformasiya müəyyən dərəcədə ekvivalentlik dərəcəsi yaradır, daha doğrusu, burada tərcümənin orijinala yaxınlaşdırılma dərəcəsi nəzərdə tutulur.”

Verilmiş bu tərifdə transformasiyanın tərcümədə rolunu müxtəlif səmtlərdən olan yanaşmalarla əks etdirir. Amma bunları birləşdirən ümumi cəhət odur ki, təriflərin hər biri tərcümə olunan mətnin yeni məlumat çatdırma funksiyasının həyata keçməsinə xidmət edir. “Transformasiya” sözünün mənası “dəyişmə, çevirmə, əvəzlənmə” kimi verilə bilər. Bu sözün lüğəvi mənası onun tərcümədə rolunu birbaşa əks etdirir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, tərcümədə transformasiya ekvivalentliyin üçüncü növünə uyğun gəlir, burada da transformasiyalar ekvivalentliyin daha aşağı səviyyəsində qəbul edilərək leksik səviyyədə götürülür.

Dilçi alim Z. Proşina tərcümə transformasiyalarından danışarkən bu məsələyə bir qədər fərqli formada yanaşmış və yuxarıda verilən təsnifatın özündə də müəyyən bölgü aparmışdır. O, öz tədqiqatında tərcümə transformasiyalarını leksik və mürəkkəb transformasiyalara ayıraraq onları belə təqdim edir:

Leksik transformasiyalar:

1. Leksik əvəzləmələr – a) ümumiləşdirmə, b) xüsusiləşdirmə, c) differensiasiya.

2. Kompensasiya

3. Metaforik transformasiyalar

Mürəkkəb transformasiyalar – bu növ transformasiyalar həm leksik (semantik), həm də qrammatik səviyyəni əhatə edir, yəni bu, struktur və mənaya toxunur. Aşağıdakı üsullar leksik və qrammatik transformasiyalarla assosiasiya oluna bilər: a) izahedici transformasiya, b) təhrif etmə (azaltma, gizli mənə), c) tam transformasiya, d) antonimik tərcümə, e) metonimik tərcümə, f) mürəkkəb kompensasiya.” [9]

Yuxarıda adları çəkilən transformasiya növlərinə aid bir neçə illüstrativ nümunələrə nəzər salaq:

1. Adı çəkilən ilk növ **xüsusiləşdirmədir**. Bunlara aid bədii əsərlərdən nümunələrə nəzər salaq.

“Aw,” he said, “what are you looking so blue about? Come on out to breakfast. You want to get your other clothes today.” (Th. Dreiser “Sister Carrie”, 102)

“Burnunuzu niyə sallamısınız? – deyə o soruşdu. – Hər şeydən əvvəl nahar etməyə gedək. Siz bu gün hələ bəzi paltarlar da almısınız.” (T. Drayzer “Kerri bacı”, 78)

“Что это вы нос повесили? – спросил он. – Прежде всего пойдем завтракать. Вам еще нужно купить сегодня кое – что из платья.” (Т. Драйзер «Сестра Керри», 75)

Gətirilən bu nümunədə altından xətt çəkilmiş ifadədə - *what are you looking so blue about* – “blue” sözü azərbaycan dilində müxtəlif mənalarda işləyə bilər, bu söz ingilis dilində çoxmənalı sözdür və aydındır ki, bir dildə çoxmənalı olan söz digər dilə müxtəlif sözlərlə tərcümə oluna bilər. Bu nümunədə də eyni vəziyyət yaranmışdır: burada işlənən bu söz bizim dildə “*burnunu sallayıb oturmaq*” kimi tərcümə olunmuşdur. Həmin əsərin rus dilində olan variantında isə vəziyyət azərbaycan dilində olduğu kimidir, çünki burada da həmin “blue” sözü bizim dildə olduğu kimi verilmişdir - *Что это вы нос повесили*.

2. Leksik transformasiyalardan biri də **ümumiləşmədir** – dar mənalı sözlərin geniş mənalı sözlərlə əvəz olunmasıdır.

“Don’t believe that,” said Fagin. “When a man’s his own enemy, it’s only because he’s too much his own friend; not because he’s careful for everybody but himself. Pooh! Pooh! There ain’t such a thing in nature.” (Ch. Dickens “Oliver Twist”, 507)

“- Elə şeylərə inanmayın, - Fecin dedi. – Əgər insan özü özünə düşməndirsə, bu ona görədir ki, o həddindən artıq özü özünün dostudur, yoxsa ona görə deyildir ki, guya hamunun haqqında fikirləşir, qayğısına qalır, özünü isə fikirləşmir. Boş söhbətdir! Dünyada belə iş olmur.” (Ç. Dikens “Oliver Tvist”, 383)

Ümumiləşmə üslubi cəhətdən tərcümədə çox istifadə olunan bir vasitədir. Yuxarıda göstərilən nümunəni təhlil edərkən bir faktla rastlaşırıq ki, bu transformasiya növü tərcümə zamanı qarşılaşan problemlərin həllinə çox kömək edir. “Oliver Tvist” əsərindən gətirilən bu nümunənin təhlili zamanı qarşımıza çıxan “*in nature*” sözü azərbaycan dilinə daha geniş mənalı “*dünyada*” kimi tərcümə olunmuşdur. Bu isə daha ümumiləşmiş və genişlənmiş tərcümə sayılır, həm də bu söz mənanı daha da qüvvətləndirir.

3. Digər leksik transformasiya növlərindən danışarkən **əlavəni (artırma)** və **əksiltməni (azaltma)** də qeyd etmək lazımdır. Bunları nümunələr əsasında təhlil edib aydınlaşdıraq. Artırmaya aid nümunələr:

“It is a world of disappointment: often to the hopes we most cherish, and hopes that do our nature the greatest honour.” (Ch. Dickens “Oliver Twist”, 623)

“Bizim yaşadığımız bu dünya – məhv olan və itirilən arzu və ümidlər dünyasıdır və çox zaman bizim o arzularımız məhv olur ki, biz onları hər şeydən daha çox oxşayıb əzizləyirik, o ümidləri itiririk ki, onların varlığı bizim insani təbiətimiz üçün böyük şərəfdir.” (Ç. Dikens “Oliver Tvist”, 470)

Nümunədə tərcüməçi burada oxuduğu əsərdən aldığı təəssüratlarını oxucuları ilə bölüşmək istəyir və beləliklə, öz yazı üslubunu da bura qataraq daha rəngarəng və dolğun yeni mətn əmələ gətirmişdir. Buradakı “*cherish*” sözü “*o ümidləri itiririk ki, onların varlığı bizim insani təbiətimiz üçün böyük şərəfdir*” bütöv bir cümləsi ilə əvəz olunmuşdur.

Əksiltməyə aid nümunələrə nəzər salaq:

“So the weeks passed on, till one fine day there came a letter addressed to Dr. Livesey, with this addition, “To be opened, in the case of his absence, by Tom Redruth or young Hawkins.” Obeying this order, we found, or rather I found – for the gamekeeper was a poor hand of reading anything but print.” (R. L. Stevenson “Treasure Island”, 53 – 54)

“Həftələr bir – birini təqib edirdi. Nəhayət, günlərin bir gününü biz bir məktub aldığımız. Məktubu həkim Livsiyə göndərmişdilər. Ancaq zərflər üzərində belə bir qeyd vardı: “Əgər həkim Livsi hələ qayıtmamışsa, zərfləri Tom Redrut və ya gənc Hokins açsın.” Zərfləri açmaq üçün aşağıdakı məlumatı oxuduq – daha doğrusu mən oxudum, çünki qoca ovcu ancaq çap hərflərini oxuya bilirdi.” (R. L. Stevenson “Dəfinələr adası”,

Transformasiyaların növlərindən biri də əksiltmə sayılır ki, buna bir az şübhə ilə yanaşırlar, çünki orijinalın məzmununa toxunulur və bura tərcüməçinin üslubu və tərz qatılır. Yuxarıdakı nümunədə də eyni vəziyyətlə rastlaşırıq.

Yuxarıda deyilmiş bütün elmi fikirlərə və bədii əsərlərdən gətirilmiş nümunələrin təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tərcümə zamanı meydana çıxan problemlər və onların həlli yolları müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir və tərcüməçiyə kömək edən müxtəlif yollar və transformasiya növləri meydana çıxır ki, bunlar da tərcüməçiyə bu işdə yardım etməklə yanaşı, onun öz şəxsi yaradıcılıq qabiliyyətinin də meydana çıxmasına şərait yaradır. Burada artıq sərbəst və dəqiq tərcümə məsələləri ortaya çıxır. R. Rövşən öz dissertasiyasında buna aid belə bir fikir səsləndirir: “Əlbəttə, yaradıcı sahə olduğuna görə tərcüməçilikdəki bu problemləri, fikir ayrılıqlarını təbii qəbul etmək lazımdır. Orijinal əsəri dəqiq və ya sərbəst tərcümə etmək məsələsinin həlli hər bir tərcüməçinin öz ixtiyarına buraxılmalıdır.”

Tərcümə insanlar arasında siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni, elmi əlaqələrin qurulması və daha da möhkəmlənməsində əvəzsiz rolə malikdir. Tərcümə, həmçinin, bir elm kimi daha qədim mətnlərin oxunmasına və bununla da digər elmlərin də inkişafına yardım edən bir sahədir.

Transformasiya zamanı meydana çıxan problemlərdən danışarkən o da qeyd olunmalıdır ki, bu problemlərin həlli tərcüməçidən yüksək bacarıq və səbr tələb edən bir işdir. Bu problemlər özünü nəzəriyyəçi alimlərin qarşılaşdığı qaydada deyil, tamamilə başqa, yəni kontekst, yazıçının emosional vəziyyəti, əsərdə əks olunan tarixi dövr, əsərdəki personajın psixoloji aləmi və s. bu kimi ekstatik amillər də tərcümə zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Bunların həlli zamanı, nümunələrdən göründüyü kimi, tərcüməçi öz üslub və dilindən də istifadə edir.

Ümumilikdə götdürtdükdə, tərcümə insanlar arasında birbaşa sosial və mədəni əlaqələrə yönəlmiş bir prosesdir.

1. Qurbanov A. "Ümumi dilçilik: 2 cildə". Dərslik "Nurlan", 2004, II cild
2. Manafoğlu R., N. Tağısoy, R. Kamal "İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti" Bakı – 2010
3. Dikens Ç. "Oliver Tvistin macəraları", "Gənclik", Bakı – 1977.
4. Drayzer T. "Kerri bacı", "Avrasiya Press", Bakı – 2006.
5. Stivenon R. L. "Dəfinələr adası", "Öndər Nəşriyyat", Bakı – 2004.
6. Dikens Ch. "Oliver Twist", 641 pages (www.planetebook.com)
7. Dreiser Th. "Sister Carrie", 500 (www.planetebook.com)
8. www.translit.az (Ə. B. Qubatov "Bədii tərcümə sənəti və tərcüməçi")

Açar sözlər: *tərcümə, dil, ekvivalentlik, transformasiya, problemlər, kontekst*

Key words: translation, translator, language, equivalency, problems, context

Ключевые слова: перевод, переводчик, эквивалентность, проблемы, контекст

ТРАНСФОРМАЦИИ ПЕРЕВОДА

Резюме

Настоящая статья посвящена исследованию переводческих трансформаций в современном английском и азербайджанских языках. В ней критическому анализу и решению проблем подвергается состояние изученности проблемы на сегодняшний день. В статье приводятся типы трансформаций в сравнимых языках.

TRANSLATION TRANSFORMATIONS

Summary

The given article is dedicated to the investigation of translation transformations in modern English and Azerbaijani languages. Studystate of the problem at the present time is critically analyzed in the article. The types of transformations in compared languages are shown.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova